

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ οἱ Καππαδόκαι.

του Παναγιώτη Χρήστου.

Ἡ παρουσία μιᾶς ἐκλεκτῆς τριάδος ἱεραρχῶν, ἡ ὁποία περιλαμβάνει, τὸν Μέγαν Βασίλειον, τὸν Γρηγόριον Θεολόγον καὶ τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, ἔχει ἐπιβληθῆ κατὰ τρόπον ἐντυπωσιακὸν εἰς τὴν συνείδησιν τῆς Ὁρθοδοξίας.

Δὲν εἶναι τόσοσιν δύσκολον νὰ ἐξηγηθῆ, διατὶ μεταξύ τῶν πολλῶν ἀξιολόγων προσωπικοτήτων, τὰς ὁποίας ἀνέδειξεν ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Πατέρων, ἐξεχωρίσθησαν τρεῖς διὰ ν' ἀποτελέσουν αὐτὴν τὴν διακεκριμένην ομάδα. Ἡ ἐξύψωσις τριῶν μεγάλων ἱεραρχῶν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐνέργεια ἀποβλέπουσα εἰς τὴν προβολὴν ἐνώπιον τῶν Χριστιανῶν μιᾶς ἐξαιρέτου ἐπιγείου ἐκπροσωπήσεως τῆς τριαδικῆς θεότητος. Οἱ δὲ λόγοι διὰ τοὺς ὁποίους μεταξύ πολλῶν ἐξεχωρίσθησαν αὐτοὶ οἱ τρεῖς εἶναι προφανῶς ποικίλοι. Ἦτο φανερόν ὅτι θὰ ἐξηροῦντο ὅλοι οἱ μεγάλοι ἄνδρες τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν, διότι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀνταποκριθοῦν καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν πρὸς τὰ ὀρθόδοξα κριτήρια τὰ ὁποῖα ἐπεκράτησαν μετ' αὐτῆν. Ἦτο ἐπίσης φανερόν ὅτι θὰ ἐξηροῦντο ὅλοι οἱ μεγάλοι ἄνδρες οἱ ὁποῖοι ἀνεφάνησαν

ἀπὸ τὸν ε' αἰῶνα καὶ ἐξῆς. Ἡ πατερικὴ τριάς ἔπρεπε νὰ συγκροτηθῆ ἀπὸ ἄνδρας ἀνήκοντας εἰς τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ τριαδολογικὸν πρόβλημα εὐρίσκετο εἰς ἰδιαιτέραν ἕξαρσιν καὶ ἀσχοληθέντας ζωηρῶς μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο.

Φαίνεται ὅτι ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν δύο ἀκόμη προσόντα• τὸ νὰ ἀνήκουν εἰς ἐκεῖνο τὸ τμήμα τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον τὸν ια' αἰῶνα, ὅταν ἐθεσπίσθη ἡ κοινὴ ἑορτὴ των, ἀπετέλει τὸν κύριον κορμὸν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, καὶ νὰ ἔχουν ἀκολουθήσει τὴν ἀνθρωπιστικὴν παιδεῖαν, ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητον συμπλήρωμα τῆς χριστιανικῆς παιδείας κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται μᾶλλον παράδοξον εἶναι ὅτι τὴν θέσιν τοῦ τρίτου δὲν καταλαμβάνει ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ μεγαλοφυῆς ἀδελφὸς τοῦ Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἐθεμελίωσε τὴν βαθυστόχαστον περὶ τοῦ πνευματικοῦ θεωρίαν τῆς Ὁρθοδοξίας. Τίποτε δὲν θὰ ἦτο φυσικώτερον ἀπὸ τὸ νὰ ἐορτάζεται εἰς μίαν ἡμέραν ἢ μνήμη τῆς διασήμεου αὐτῆς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς σκέψεως θεολογικῆς τριάδος. Προφανῶς ὠρισμένα δολιχοδρομίαι τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ἐμπνευσμένα, ἀπὸ ὠριγενιστικὰς καὶ πλατωνικὰς ἀντιλήψεις, προεκάλουν τὴν ἀντίθεσιν πολλῶν δογματικῶς ἀκριβολογούντων θεολόγων.

Ἐξ ἄλλου ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀταίριαστος εἰς αὐτὴν τὴν ὁμάδα, διότι, πλὴν τοῦ ὅτι ἡ ἀκμὴ του συμπίπτει εἰς χρόνον μεταγενέστερον τοῦ θανάτου τῶν ἄλλων δύο, ἀνήκει καὶ εἰς ἄλλην σχολὴν σκέψεως. Εἰς τὴν σύντομον αὐτὴν μελέτην θὰ παρουσιάσω ὠρισμένα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δεικνύουν ὅτι ἡ ἐντύπωσις αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως εἰς τὰ πράγματα.

Ποῖα ἦτο ἡ θέσις τοῦ Ἰωάννου ἔναντι τῶν Καππαδοκῶν; Περὶ τοῦ ὅτι τοὺς ἐγνώριζεν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωμεν ὁποιανδήποτε ἀμφιβολίαν. Οἱ Καππαδόκαι ἦσαν παρόντες εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν του• παρόντες διὰ μέσου τῶν φίλων των καὶ τῶν βιβλίων των.

Ἐπὶ τῆς μάστιγος τοῦ Ἰωάννου, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸν ζωντανὸν σύνδεσμον μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀντιοχείας Μελέτιος. Αὐτὸς καθωδήγησε τὸν Ἰωάννην εἰς τὰ πρῶτα του θεολογικὰ βήματα καὶ τὸν ἐχειροτόνησε διάκονον. Ὁ Μελέτιος ἀντεμετώπιζε δυσχερεῖς καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι προήρχοντο ἀρχικῶς μὲν ἀπὸ τὸν ἐναντίον του διωγμὸν ἐκ μέρους τῆς φιλαρειανικῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία τὸν ἐκράτησεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐξόριστον, ἔπειτα δὲ καὶ

ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸν ἐκ μέρους μικρᾶς μερίδος ζηλωτῶν ὑπερορθοδόξων, συσπειρωμένων περὶ τὸν ἀντεπίσκοπον Παυλίον. Ὁ δὲ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἔθεσεν ὡς ἓνα τῶν μεγάλων στόχων τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς του τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Μελετίου ἀπὸ ὀλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν φιλικῶς διακειμένην ἡγεσίαν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ρώμης, ἦτο ὁ Μέγας Βασίλειος. Ἀξιόλογον μέρος τῆς σωζομένης ἀλληλογραφίας αὐτοῦ δεικνύει πόσον πολὺ ἀπησχόλει τὴν σκέψιν του ἢ ἀναζητήσις τρόπου ἀποκαταστάσεως τοῦ Μελετίου εἰς τὴν ἔδραν του. Τοῦ ἀφιέρωσεν ὅλην τὴν φροντίδα, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς πᾶσαν σελίδα αὐτῶν τῶν ὑπερεκχειλιζουσῶν ἀπὸ ἀγάπην καὶ συμπάθειαν ἐπιστολῶν. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Ἰωάννης ἀφιέρωσεν εἰς τὸν ἴδιον ὄλον του τὸν σεβασμὸν, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται πλὴν ἄλλων καὶ ἀπὸ τὸν ἐγκωμιαστικὸν πρὸς αὐτὸν λόγον του. Δὲν εἶναι φυσικὰ δυνατὸν νὰ ἡγνόει ὅλας αὐτὰς τὰς ἐνεργείας τοῦ Βασιλείου ὁ ἀφωσιωμένος μαθητὴς ἐκείνου Ἰωάννης. Ἡ ἀφοσίωσις αὐτοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ πρώτου συνητητῶντο εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας.

Ἐξ ἄλλου μὲ τὸν Μελέτιον εἶχον σύνδεσμον καὶ οἱ δύο Γρηγόριοι. Ὁ πρῶτος, ὁ Θεολόγος, τὸν διεδέχθη εἰς τὴν προεδρείαν τῆς Β' οἴκουμηνικῆς συνόδου, ἀποθανόντα (381), ὁ δὲ δεύτερος, ὁ Νύσσης, ἐξεφώνησε τὸν ἐπικήδειον πρὸς τιμὴν του λόγον.

Βραδύτερον, συνδετικὸν πρόσωπον ἔπαιξεν ἡ διακόνισσα Ὀλυμπιάς, προΐσταμένη τῶν φιλανθρωπικῶν ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὴ ἡ εὐγενὴς καὶ εὐσεβὴς γυνὴ ἦτο θυγάτηρ τῆς Θεοδοσίας, ἀδελφῆς τοῦ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου καὶ ἐξαδέλφης τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου. Ὅταν ὑπανδρεύθη τὸν νεαρὸν ἔπαρχον Κωνσταντινουλῶν Νεβρίδιον, τὸ 385, ὁ Γρηγόριος, μὴ δυνάμενος νὰ παραστῇ εἰς τοὺς γάμους λόγω ἀσθενείας, ἀπέστειλεν ὠραῖον ποίημα εἰς τοὺς νεονύμφους(1). Χηρεύσασα ἑνωρὶς, ὑπηρέτησε τὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τοὺς ἀρχιεπισκόπους Νεκτάριον καὶ Χρυσόστομον. Ἀλλὰ βεβαίως κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τοῦ διακονικοῦ σταδίου τῆς οἱ μεγάλοι Καππαδόκαι δὲν ἔζων πλέον.

Ἀξίζει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Βασίλειος διετήρει ἀλληλογραφίαν τὸσον μὲ τὸν Νεκτάριον τοῦτον, καταγόμενον ἐκ Ταρσοῦ καὶ γείτονα ἐπομένως τοῦ Ἀντιοχέως Ἰωάννου, ὅσον καὶ μὲ τὸν Διόδωρον, ἐπίσκοπον Ταρσοῦ καὶ διδάσκαλον τοῦ Ἰωάννου.

Αἱ κοιναὶ γνωριμίαι μὲ τρίτα πρόσωπα ἀποτελοῦν μίαν μόνον πλευρὰν τῶν σχέσεων τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τοὺς Καππαδόκας, ἡ ὁποία μάλιστα παρουσιάζεται ὡς ἐπιφανειακὴ. Εἰς τὴν πραγματικότητα αὗται πρέπει νὰ ἔπαιξαν σοβαρὸν ρόλον εἰς τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνδρός. Αἱ ἐκπληκτικαὶ ὁμοιότητες περιβάλλοντος καὶ συνθηκῶν βίου κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν τῶν τριῶν ἀνδρῶν ἦσαν μέχρις ἐνὸς σημείου τυχαῖαι: εὐγενὴς καὶ πλουσία οἰκογένεια, ἐνάρετοι γονεῖς, καὶ κατ' ἐξοχὴν διακεκριμένη μήτηρ, κλασικαὶ σπουδαὶ ὑπὸ ἀξιολόγους καθηγητάς, τῶν ὁποίων ὁ διασημότερος, ὁ Λιβάνιος, ἦτο εἰς ὅλους κοινός, ἐνασχόλησις μὲ τὴν δικηγορίαν ἢ τὴν διδασκαλίαν τῆς ρητορικῆς ἐπὶ σύντομον διάστημα. Πράγματι, ἂν ἀπεσιωπῶντο τὰ ὀνόματα προσώπων καὶ πόλεων, εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις δὲν θὰ ἐγνώριζε κανεὶς περὶ ποίου ἐκ τῶν τριῶν γίνεται λόγος.

Ἡ ὁμοιότης προχωρεῖ εἰς ὅλας τὰς φάσεις τῆς σταδιοδρομίας τῶν: μετὰ τὴν δικηγορίαν θεολογικαὶ σπουδαί, πρόσκαιρος ἐρημιτικὴ ἄσκησις, ἀνάληψις ἀνωτάτων εὐθυνῶν εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ὀργανισμόν, ὀξεῖα κριτικὴ κατὰ τῆς ἀδικίας, σύγκρουσις μὲ τὴν κρατικὴν ἐξουσίαν. Εἰς τὰς τελευταίας ταύτας φάσεις ὅμως ἡ ὁμοιότης δὲν εἶναι τυχαία.

Ἐβάδισαν καὶ οἱ τρεῖς τὸν ἴδιον ἀκριβῶς δρόμον, οἱ δύο ἀπὸ συμφώνου καὶ κατ' ἀλληλεπίδρασιν, ὁ τρίτος ἔχων ἐνώπιόν του τὸ παράδειγμα τούτων, τὸ ὁποῖον τὸν ἐνέπνεε καὶ τὸν καθωδήγει.

Εἰς μίαν περίοδον τοῦ βίου των, ὅταν ἦσαν 25 - 30 ἐτῶν, ἠκολούθησαν καὶ οἱ τρεῖς τὴν ἐρημιτικὴν μοναχικὴν ἄσκησιν, καθ' ὃν χρόνον αὕτη εἶχε περισσοτέρους ἐπικριτὰς ἀπὸ ὑπερασπιστάς. Ἐμόχθησαν διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ δικαίωσιν τοῦ βίου αὐτοῦ, οἱ μὲν Καππαδόκαι μὲ γραπτὰς κανονιστικὰς διατάξεις, ὁ δὲ Χρυσόστομος μὲ διαφωτιστικὰς πραγματείας. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ στάδιον αὐτὸ ἀπετέλεσε τὴν χαρακτηριστικὴν τομὴν εἰς τὸν βίον των μὲ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν κοσμικῶν ἐνασχολήσεων καὶ συνεδυάσθη μὲ τὴν μελέτην τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Ἀλλὰ κανεὶς ἀπὸ αὐτοὺς δὲν τὸ ἐθεώρησεν ὡς ὀριστικὸν καὶ μόνιμον. Ἐμιμήθησαν τὸν Κύριον, ὁ ὁποῖος πρὶν ἀναλάβῃ ἐνεργῶς καὶ ἐπισήμως τὴν ἀποστολὴν του ἀπεσύρθη εἰς τὴν ἔρημον, καὶ τὸν ἀπόστολον Παῦλον. Διὰ τοὺς μεγάλους ἱεράρχας ἡ ἔρημος ἦτο σχολεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐλάμβανον τὴν ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἀποστολὴν των θεολογικὴν κατάρτισιν καὶ ἠθικὴν συγκρότησιν.

Ἐνῶ δὲ ἤρχισαν τὸ χριστιανικὸν των στάδιον ὡς ἐρημῖται, τὸ ἔστεψαν μὲ τὴν κατάληψιν ἡγετικῶν θέσεων εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν κοινωνίαν. Ἠγάπησαν μὲν καὶ ὑπερήσπισαν τὸν μοναχικὸν βίον, ἀλλ' εἰς τὴν συνείδησίν των ὑπερίσχυσεν ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔργον. Ἦσαν χαρακτηῆρες κατ' ἐξοχὴν κοινωνικοί, μὴ δυνάμενοι ν' ἀποκλεισθοῦν εἰς τὴν μόνωσιν τῆς ἐρημίας. Ἠδυνήθησαν ἄλλωστε ν' ἀσκήσουν καὶ ἐντὸς τῆς κοινωνίας τὰς ἀρετάς, τὰς ὁποίας πᾶς ἐρημίτης ἐπιδιώκει• ἔζησαν εἰς τὴν ἐρημίαν ὡς μέλη τῆς κοινωνίας καὶ ἐντὸς τοῦ κόσμου ὡς ἀπόκοσμοι.

Δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν τὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρξαν καὶ οἱ τρεῖς ἐκ τῶν ἐπιφανεστάτων ἐπιστολογράφων τῆς ἱστορίας. Δι' αὐτοὺς ἡ ἐπιστολογραφία δὲν ἦτο ἀπλὴ λογοτεχνικὴ ἄσκησις, ἐπέκτασις τῶν συνηθιζομένων τότε εἰς τὰς ρητορικὰς σχολὰς ἀσκήσεων, ἀλλὰ ζωντανὸν μέσον ἐπικοινωνίας μὲ τὸν συνάνθρωπον καὶ μεταδόσεως πνοῆς. Ἐκφράζουν μὲ αὐτὴν τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν ἄνθρωπον, μετέχουν εἰς τὸν πόνον του, διευθετοῦν ὑποθέσεις τῶν ταπεινῶν καὶ ἐπιλύουν τὰ προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐξ ἄλλου τὸ νὰ διατυπώνουν διδασκαλίαν ἐπὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς Χριστιανικῆς πίστεως εἰς μίαν ἐπιστολὴν — ὅπως καὶ εἰς μίαν ὁμιλίαν— εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς πεποιθήσεώς των περὶ τοῦ στενοῦ συνδέσμου μεταξὺ θεολογίας καὶ διαγωγῆς. Τὸ δόγμα δὲν εἶναι ἀντικείμενον ἀποτελούμενον ἀπὸ μίαν σειρὰν ξηρῶν λέξεων, ἀλλ' εἶναι ζωντανὸς λόγος ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καὶ οἱ ἐργάται τοῦ λόγου τούτου εἶναι ὑπηρέται τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ σοβαρότης μὲ τὴν ὁποίαν οἱ δύο Καππαδόκαι ἱεράρχαι ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὰς ὑποχρεώσεις των ἀντικατοπτρίζεται εἰς τὴν στάσιν των ἔναντι τῆς ἀναλήψεως ὑψηλῶν εὐθυνῶν. Ἄνδρες τῶν ἰδικῶν των ἱκανοτήτων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ κληθοῦν κάποτε, καὶ μάλιστα πολὺ ἐνωρίς, εἰς τὴν ἡγεσίαν τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι γνωστὸν, πῶς ἀντέδρασε κατὰ τὴν περίστασιν αὐτὴν ὁ Γρηγόριος Θεολόγος• μὲ τὴν φυγὴν, διὰ τὴν ὁποίαν ἠναγκάσθη νὰ συντάξῃ τὴν θαυμασίαν πραγματείαν Περὶ φυγῆς. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι πολὺ γνωστὸν, λόγῳ τῆς σχετικῆς ἀσαφείας τῶν περιστατικῶν, εἶναι ὅτι καὶ ὁ Βασίλειος ἠσθάνετο κάποιον δισταγμὸν ἐνώπιον τοῦ ἐνδεχομένου ν' ἀναλάβῃ φορτίον βαρὺ διὰ τοὺς ὤμους, ἐξ οὗ καὶ ἀντέδρασε μὲ παρομοίαν φυγὴν.

Ἐὰν καὶ ὁ Χρυσόστομος ἐνεφάνισέ ποτε τοιαύτην ἀντίδρασιν εἶναι ἄγνωστον καὶ ἀβέβαιον. Τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι, ὅταν ἠθέλησε νὰ κα-

ταστρώση ἔν ποιμαντικὸν πρόγραμμα καὶ νὰ προσφέρῃ εἰς ὅλους τὸ ἰδεῶδες τοῦ καλοῦ ποιμένος —πιθανῶς κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς εἰσόδου του εἰς τὸ κληρικὸν στάδιον— ἔθεσεν ἐνώπιόν του ὡς πρότυπον τὰς σκέψεις καὶ ἐνεργείας τῶν δύο Καππαδοκῶν. Ὅχι μόνον ἰδέαι καὶ παραστάσεις καὶ φραστικὴ τοῦ Περί Ἱερωσύνης ἔργου τοῦ Χρυσοστόμου ὑπενθυμίζουν ἀντίστοιχα χωρία τῆς μνημονευθείσης πραγματείας τοῦ Γρηγορίου, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τὸ σκηρικὸν αὐτοῦ εἶναι ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὰς σχέσεις μεταξὺ Γρηγορίου καὶ Βασιλείου καὶ ὠρισμένας ἐνεργείας αὐτῶν. Εἴτε συνέβη εἴτε δὲν συνέβη τὸ περιγραφόμενον ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἐπεισόδιον, αὐτὴ ἢ ἐπίδρασις κατὰ τὴν λογοτεχνικὴν ἀναπαράστασιν αὐτοῦ εἶναι ἀναμφισβήτητος.

Ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα δύναται ν' ἀνεύρῃ εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Χρυσοστόμου ἄφθονα καππαδοκικὰ στοιχεῖα, τῶν ὁποίων πολλὰ εἶναι καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ἐμφανῆ. Μολονότι οὗτος ἔχει βεβαίως ἰδικὴν του σκέψιν καὶ ἰδικόν του τρόπον ἐκφράσεως, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀνεπανάληπτος, πολὺ συχνὰ ἐνεπνέετο ἀπὸ τοὺς Καππαδόκας εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ παρουσίαν τῶν θεμάτων.

Οὕτω πλὴν τῶν ἀνωτέρω περιπτώσεων δυνάμεθα ν' ἀναφέρωμεν τοὺς λόγους Περί ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ, εἰς τοὺς ὁποίους παρουσιάζει τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ θέματος τόσο πολὺ ἀπασχολήσαντος τὸν Βασίλειον καὶ τὸν Γρηγόριον μερικὰ ἔτη ἔνωριτερον. Εἰς μίαν σειρὰν δὲ ὁμιλιῶν του περὶ τῆς παρουσίας τοῦ κάκου εἰς τὸν κόσμον ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν γνωστὴν ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος ὁμιλίαν τοῦ Βασιλείου(2). Τὸ ἴδιον δύναται νὰ λεχθῆ καὶ περὶ τῆς Λειτουργίας αὐτοῦ, ἔστω καὶ ἂν ἡ σημερινὴ μορφή της δὲν εἶναι ἡ ἀρχικὴ. Ἡ συγγένεια αὐτῆς πρὸς τὴν τοῦ Βασιλείου ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὸ ὅτι αὕτη εἶχεν ὡς πρότυπον ἐκείνην. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ἐλθὼν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς ἀναδιοργανωτὴς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, εἰσήγαγεν ἐκεῖ λειτουργίαν προερχομένην ἀπὸ τὸν Βασίλειον, καὶ αὐτὴν εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ὁ Χρυσόστομος κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν της ἰδικῆς του.

Ἐπειδὴ ἡ συγγραφικὴ παραγωγή τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι ὀγκώδης καὶ κατὰ κάποιον τρόπον χαώδης, δὲν ἐδόθη ἢ δέουσα προσοχὴ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς φιλολογικῆς ἐξαρτήσεως αὐτοῦ ἀπὸ τῶν Καππαδοκῶν. Τὸ ἀληθές δὲ εἶναι ὅτι δὲν ἐδόθη προσοχὴ οὔτε εἰς τὸ πρόβλημα τῆς θεολογικῆς ἐξαρτήσεως, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ οὐσιωδέστερον.

Ὅσα ἔχουν ἤδη λεχθῆ ἄνωτέρω περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου σιωπηρᾶς ἀλλὰ βαθείας ἐκτιμήσεως πρὸς τὴν ἐν γένει προσφορὰν τῶν Καππαδοκῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὑποδηλώνουν καὶ ἀνάλογον υἰοθέτησιν αὐτῆς. Πόσον βαθέως εἰσχωρεῖ ἡ ἐπίδρασις, εἶναι δυνατὸν νὰ δειχθῆ καὶ διὰ συντόμου μόνον ἀναφορᾶς εἰς μερικὰ ἀπὸ τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς θεολογίας αὐτοῦ.

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ ἀπόψεις του ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς περιπετείας τοῦ πρωτοπλάστου. Οἱ Ἀντιοχειανοί, ἤδη ἀπὸ τοῦ Θεοφίλου κατὰ τὸν β' αἰῶνα, ἐμφανίζουν τὸν ἄνθρωπον τοῦ παραδείσου, τὸν πρωτόπλαστον, ὡς εὐρισκόμενον εἰς ἀφελῆ καὶ νηπιακὴν καὶ ἀδύναμον ἠθικὴν κατάστασιν, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ ἦτο δυνατὸν νὰ προαχθῆ καὶ βελτιωθῆ. Συνεπῶς τὸ διὰ τῆς πτώσεως ἀπολλύμενον ἀγαθὸν δὲν εἶναι κατ' αὐτοὺς τόσον σπουδαῖον. Βεβαίως αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ ἔχουν ἐπιπτώσεις εἰς τὴν θεώρησιν τῆς πορείας τῆς θείας οἰκονομίας, διότι ἡ ἀποκατάστασις μικρᾶς σχετικῶς ζημίας ἀπαιτεῖ ἀνάλογον ἐνέργειαν. Ὁ ἄνθρωπος αὐτοδυνάμως καὶ μὲ μίαν μικρὰν βοήθειαν παρὰ τοῦ Θεοῦ δύναται ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀπώλειαν. Ἡ χριστολογία τῶν Ἀντιοχειανῶν γενικῶς καὶ πολὺ περισσότερον ἢ σωτηριολογία αὐτῶν εἶναι διαποτισμέναι ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις ταύτας.

Οἱ Καππαδόκαι, χωρὶς νὰ φθάνουν εἰς τὰς ἀκραίας θέσεις τῶν παλαιῶν Ἀλεξανδρινῶν, δίδουν μίαν ἐξιδανικευμένην εἰκόνα τῆς παραδεισείας ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος ὡς εἰκὼν τοῦ ἀφθάρτου Θεοῦ ἀπεικόνιζε τὸ ἀρχέτυπον κάλλος εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ ἦτο ἀπαθής. Λοιπὸν ὁ Χρυσόστομος διδάσκει ὁμοίως ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἀθάνατος καὶ εἶχε σῶμα ἄφθαρτον, ὡς χρυσοῦν ἄγαλμα ρίπτον ἐκθαμβωτικὴν λάμψιν καθὼς ἐξέρχεται τοῦ χωνευτηρίου(3). Συνέβαιεν ὅμως νὰ μὴ εἶναι πλήρως ἀπηρτισμένη ἡ ἐξαιρέτος αὐτὴ κατάστασις τῶν πρωτοπλάστων, νὰ μὴ εἶναι φυσικὴ ιδιότης ἡ ἀφθαρσία τοῦ σώματος, ἀλλὰ δυνατότης(4). Ἐὰν συνεξετάσωμεν καὶ μερικὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἐν προκειμένῳ διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπως εἶναι ἐπὶ παραδείγματι ὁ ὀρισμὸς τῆς ἀπωλείας τοῦ ἀρχικοῦ ἀγαθοῦ τοῦ πρωτοπλάστου ὡς «Θεοῦ ἀλλοτριώσεως»(5), παρατηροῦμεν ὅτι οὗτος δὲν ἐνεργεῖ ἀρνητικῶς ἀλλὰ καὶ θετικῶς, ἦτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀφίσταται κατὰ τί τῶν ἄλλων Ἀντιοχειανῶν καὶ πλησιάζει κατὰ τι πρὸς τὰς θέσεις τῶν Καππαδοκῶν. Εἶναι φανερόν ὅτι καταβάλλει συνειδητὴν προσπάθειαν νὰ χαράξῃ μέσην ὁδὸν μεταξύ ἀντιοχειανῆς καὶ καππαδοκικῆς θεολογίας.

Παρομοίαν τάσιν εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὴν χριστολογία ἀυτοῦ. Ὁ διδάσκαλός των Διόδωρος Ταρσοῦ καὶ ὁ φίλος του Θεόδωρος Μοψουεστίας, ἐπιθυμοῦντες νὰ προβάλουν ἐντυπωσιακῶς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ, τονίζουν τὴν πληρότητα καὶ αὐτοτέλειαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ, κατὰ συνέπειαν δὲ ἐξασθενίζουν τὴν ἐν αὐτῷ παρουσίαν τοῦ θείου Λόγου ἢ τουλάχιστον παριστάνουν χαλαρὰν τὴν μεταξὺ τῶν δύο σύνδεσιν. Ἀντιθέτως οἱ Ἀλεξανδρινοί, ἐπιθυμοῦντες νὰ ἐξάρουν τὸν προαιώνιον Θεὸν Λόγον, μειώνουν τὴν πληρότητα καὶ αὐτοτέλειαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Πρὸς δήλωσιν τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ οἱ πρῶτοι χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρον «συνάφεια» καὶ εἶναι χωριστικοί, οἱ δὲ δεύτεροι χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρον «ἔνωσις» καὶ εἶναι συνθετικοί.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου θέματος ὁ Χρυσόστομος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν νεωτέρων δυτικῶν ἐρευνητῶν συνήθως ὡς γνήσιος ἀντιοχειανός, ἂν καὶ μετὰ προσφάτους ἐρεύνας κατεβλήθη προσπάθεια νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀλεξανδρινός. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἄλλο, διότι συνδυάζων καὶ τοὺς δύο ὡς ἄνω ὄρους —ἔνωσις καὶ συνάφεια— ἀκολουθεῖ ἰδικὴν του γραμμὴν• «τῇ γὰρ ἐνώσει καὶ τῇ συναφείᾳ ἓν ἐστὶν ὁ Θεὸς Λόγος καὶ ἡ σὰρξ, οὐ συγχύσεως γενομένης τῶν οὐσιῶν, ἀλλὰ ἐνώσεως ἀρρήτου τινὸς καὶ ἀφράστου»(6). Εἰς τὴν Δ' οἰκουμενικὴν σύνοδον Χαλκηδόνας (451) τὸ χωρίον τοῦτο μαζὶ μὲ κείμενα ἄλλων πατέρων προσήχθη εἰς ἀπόδειξιν τῆς ὁμοουσιότητος τοῦ Χριστοῦ ταυτοχρόνως καὶ μὲ τὸν Πατέρα καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους(7).

Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι ὀλίγα ἔτη ἐνωρίτερον, ἐν ὄψει τῆς διδασκαλίας τῶν Καππαδοκῶν, οἱ Καππαδόκαι χρησιμοποιοῦν ἐπίσης ἀδιακρίτως τοὺς ὄρους συνάφεια καὶ ἔνωσις, ὅπως καὶ ἄλλους σχετικούς ὄρους, καὶ μὲ αὐτοὺς ἐννοοῦν τὴν ἐν τῷ Χριστῷ παρουσίαν δύο φύσεων ἀσυγχύτως ἡνωμένων, ὅ,τι δηλαδὴ καὶ ὁ Χρυσόστομος μετὰ ταῦτα. Εἶναι ἐμφανὲς καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ ἐπίδρασις τῆς καππαδοκικῆς χριστολογίας εἰς τὴν χρυσοστομικὴν διατύπωσιν.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ Χρυσόστομος, ἂν καὶ ὡς ἀντιοχειανός γενικῶς ἐνδιατρίβει εἰς τὴν κυριολεκτικὴν ἐννοίαν τῶν βιβλικῶν κειμένων, δὲν ἀποκρούει καθ' ὀλοκληρίαν τὴν τυπολογικὴν ἐξήγησιν, ὅπουδῆποτε τοῦτο εἶναι ἐπιτρεπτόν καὶ ἀναγκαῖον(8), ὅπως ἔπρατταν ἐπίσης οἱ Καππαδόκαι. Ὅταν ὁ Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας τὸν κατηγορεῖ ὡς ὠριγενιστὴν, δὲν φαίνεται νὰ ἔχη πρὸς τοῦτο ἄλλην σοβαρὰν ἀφορμὴν

πέραν τοῦ ὅτι παρουσιάζει τοιαύτην στροφὴν πρὸς μίαν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον, ἢ ὅποια εἶναι ἀπαράδεκτος δι' ἓνα γνήσιον ἀντιοχειανόν.

Ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔκθεσιν, ἢ ὅποια εἶναι ἀπλῶς δειγματοληπτική, καθίσταται φανερόν ὅτι ὁ Χρυσόστομος ἔπραξεν ἔναντι τῆς ἀντιοχειανῆς θεολογίας ὅ,τι οἱ Καππαδόκαι ἔπραξαν ἔναντι τῆς ἀλεξανδρινῆς. Ἐμετρίασαν ἀμφοτέρω τὰς ἀκραίας θέσεις τῶν δύο σχολῶν καί, ὅπως ἦτο ἐπόμενο, συνηντήθησαν εἰς πολλὰ σημεῖα. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον διακρίνει τὸν Χρυσόστομον ἀπὸ τοῦ Ἄντιοχειανοῦ εἶναι αὐτὸ τὸ ὅποιον τὸν ἐνώνει μὲ τοὺς Καππαδόκας καὶ ἀναμφιβόλως προῆλθεν ἐξ ἐπιδράσεως ἀπὸ τῆς σκέψεως αὐτῶν.

Ἐκεῖ πάντως, ὅπου ὁ Χρυσόστομος μιμεῖται σαφῶς τοὺς Καππαδόκας, ἂν καὶ πάντοτε μὲ τὸν ἰδικὸν του τρόπον καὶ μὲ τὰς ἰδικὰς του ἐκφράσεις, εἶναι ἢ καθ' αὐτὸ θεολογία. Οἱ Περὶ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ λόγοι του εὐρίσκονται εἰς τὴν ἰδίαν γραμμὴν μὲ τὸν Ἀνατρεπτικὸν τοῦ Ἀπολογητικοῦ τοῦ Εὐνομίου τοῦ Βασιλείου, τοὺς λόγους Περὶ Θεολογίας τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ τοὺς Ἀντιρρητικούς Πρὸς Εὐνόμιον τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἔχουν τὸ ἴδιον θέμα μὲ ἐκείνους καὶ εἶναι ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων κειμένων τῆς πατερικῆς γραμματείας ὅπως ἐκεῖνοι. Ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος συντάσσοντες τὰ ἔργα των ἀνταπεκρίνοντο εἰς πραγματικὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας, διότι ἔγραφον εἰς ἐποχὴν ἐξάρσεως τῆς αἵρέσεως τῶν Ἀνομοίων. Ἄλλ' ὁ Ἰωάννης, διακονῶν εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ αἵρεσις αὐτὴ ἦτο εἰς ὕφεσιν καὶ σχεδὸν ὑπὸ διάλυσιν, δὲν ἐπιέζετο καθ' ὅμοιον τρόπον ἀπὸ πραγματικὰς ἀνάγκας. Καὶ παρὰ ταῦτα συνέταξε τὸ ἔργον τοῦτο, καὶ μάλιστα εἰς πέντε λόγους, ὅσοι εἶναι καὶ οἱ τοῦ Γρηγορίου.

Εἰς τὴν ἀριστοτελίζουσαν ἀντίληψιν Ἀνόμοιων περὶ δυνατότητος καθορισμοῦ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ πλήρους γνώσεως αὐτοῦ ἀπαντᾷ ὅπως ἐκεῖνα, μὲ μίαν κατηγορηματικὴν ἄρνησιν. Θαυμασμός, ἐκπληξις καὶ σκοτοδίνη καταλαμβάνουν τὸν ἄνθρωπον ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ(9), καὶ πᾶσα περιεργασία τῆς θείας οὐσίας εἶναι ματαία(10). Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἢ ταυτότης μερικῶν παραστάσεων ἐπὶ τοῦ προκειμένου, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν καὶ εἰς τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας, ἐνίοτε μάλιστα ἐπὶ λέξει, ὡς ἢ κατωτέρω:

Βασιλείου • «ὅτε (ὁ Παῦλος) εἰς τοὺς μερικοὺς τῆς οἰκονομίας διέκυψε λόγους, οἷον ἰλιγγιάσας πρὸς τὸ τῆς θεωρίας ἀδιεξόδευτον, ἐκείνην

συνεβούλευσε τὴν φωνήν, ὡς βάθος πλούτου καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ, ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ»(11).

Χρυσόστομος • «Μικρὸν τε (ὁ Παῦλος) ἐξετάσας τῆς προνοίας αὐτοῦ... καὶ πρὸς τοῦτο τὸ μικρὸν μέρος εἰς πέλαγος ἄπειρον ἰλιγγιάσας καὶ βάθος ἰδὼν ἀχανές ἀπεπήδησεν εὐθύς καὶ μέγα ἀνεβόησεν εἰπὼν, ὡς βάθος πλούτου καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ, ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ»(12).

Γρηγορίου Θεολόγου • «Ὅρας ὅπως ἰλιγγιῶμεν περὶ τὸν λόγον καὶ οὐκ ἔχομεν οἷς προέλθωμεν ἢ τοσοῦτον ὅσον εἰδέναί ἀγγέλους τινάς»(13).

Ὅλοι ἐπιδιώκουν νὰ θέσουν φραγμὸν εἰς τὴν ὑπερφίαλον ἀπόπειραν τῶν Ἀνομοίων νὰ εἰσέλθουν εἰς τὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ, χρησιμοποιῶντες ὡς ὄργανον τὰς λογικὰς κατασκευάς. Ἄλλ' ἢ ἄρνησις μεταβάλλεται εἰς θέσιν διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς διακρίσεως ἐν τῷ Θεῷ μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν. Οὕτως ἐνῶ δὲν γνωρίζομεν τὴν οὐσίαν, δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, τὰς ὁποίας ὁ Χρυσόστομος ὀνομάζει οἰκονομίας. Ἀναφερόμενος εἰς τὸ χωρίον τοῦ Παύλου περὶ μερικῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, σημειώνει, «οὐ περὶ τῆς οὐσίας τοῦτο λέγει, ἀλλὰ περὶ τῶν οἰκονομιῶν»(14).

Πρῶτοι εἰσαγαγόντες σαφῶς τὴν διάκρισιν ταύτην εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν εἶναι οἱ Καππαδόκαι, ἐνῶ οἱ Ἑσυχασταὶ πολλοὺς αἰῶνας βραδύτερον ἐπεξεργάσθησαν ταύτην λεπτομερῶς. Σχετικὸν χωρίον τοῦ Βασιλείου ἔχει ὡς ἑξῆς. «Ἡμεῖς δ' ἐκ τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τὸν Θεὸν ἡμῶν, τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτῇ προσεγγίζειν οὐχ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μὲν γὰρ ἐνέργειαι αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουσιν, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος»(15). Ὁ Βασίλειος ἔχει τὸ σχῆμα οὐσία-ἐνέργειαι, ὁ Χρυσόστομος τὸ σχῆμα οὐσία-οἰκονομίας, ἀλλ' ἡ ἔννοια παραμένει ἡ αὐτή. Ὁ ἀκατάληπτος κατὰ τὴν οὐσίαν Θεὸς προσφέρει τὰς ἐνεργείας του εἰς τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι διὰ τῆς μεθέξεως αὐτῶν κατανοοῦν τοῦτον • κατανοοῦν δὲ ὄχι τὸ τί εἶναι αὐτὸς ἀλλὰ τὸ ὅτι εἶναι, δηλαδή τὴν ὕπαρξιν καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Θεοῦ.

Δύναται ἐν συμπεράσματι νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι οἱ δύο Καππαδόκαι (καὶ ἐν μέρει ὁ τρίτος) καὶ ὁ Χρυσόστομος συγκροτοῦν ὁμοῦ μίαν ἰδιαιτέραν καὶ αὐτοτελεῆ σχολὴν θεολογικῆς σκέψεως καὶ χριστιανικῆς πρακτικῆς. Ἡ ὀρθόδοξος συνείδησις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διαψευσθῇ εἰς τὸ ση-

μεῖον τοῦτο καὶ δικαίως τοὺς ἤνωσεν εἰς μίαν θεολογικὴν τριάδα κατὰ τὸν ἰα' αἰῶνα.

Σημειώσεις.

1. Ἔπη 11, 2, PG 37, 1542.
2. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσι καὶ Διατὶ οὐκ ἐκ μέσου γέγονεν ὁ διάβολος, ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός.
3. Εἰς Ἀνδριάντας 11, 2, PG 49, 121.
4. Πρὸς Σταγείριον 1, 5, PG 47, 435. Εἰς Α' Πρὸς Κορινθίους 17, 3, PG 61, 143.
5. Εἰς Γένεσιν 17, 3, PG 53, 137 = ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός 6 ἐ., PG 31, 344 ἔ.
6. Εἰς Ἰωάννην 11, 2, PG 59, 8. Τὸ χωρίον ἀπαντᾷ καὶ ἀλλαχοῦ.
7. MANSI, 7, 468 - 469.
8. Βλ. Εἰς Γαλάτας 4, 3, PG 61, 612.
9. Περὶ Ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ 1, 12.
10. Αὐτόθι 2, 2.
11. Ἀνατρεπτικὸς τοῦ Ἀπολογητικοῦ Εὐθυμίου 1, 12 (βλ. Ρωμ. 11, 33).
12. Περὶ Ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ 1, 5 (βλ. Ρώμ. 11, 33). Τὸ χωρίον εἶναι ἀπόδοσις τοῦ ἀντιστοίχου χωρίου τοῦ Βασιλείου, ἄλλοτε μὲ τὰς αὐτὰς καὶ ἄλλοτε μὲ διαφορετικὰς λέξεις.
13. Λόγος (θεολογικὸς 2) 29, 31.
14. Περὶ Ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ 1, 5.
15. Ἐπιστολὴ 23, 4, 1.

Ἀπὸ «ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ» ἔκδ. Παναγιώτης Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1973.